

SABRİ F. ÜLGENER
ZİHNİYET VE DİN-İSLAM TASSAVUF VE
ÇÖZÜLME DEVRİ İKTİSAT AHLAKI

Derin Yayınları, Ankara 2006, 208 sayfa, ISBN: 9756463659.

Köksal PEKDEMİR*

Disiplinlerin olgunlaşp, rüştünü ispat etmesi uzun sayılabilecek bir zamanda, oldukça yoğun ve yorucu bir işçilik neticesinde gerçekleşir. İlimi disiplinleri bir bina olarak düşünenecek olursak, bu binanın tamamlanmasında alanla irtibat halinde olan hemen hemen her düşünürün tuğlası, diğer bir ifade ile emeği vardır. Gelenler bir tuğla koyar ve uzun yıllar neticesinde binanın ana gövdesi tamamlanır. Bu sebeple tüm çalışma kendi içinde biriciktir. Temele konulan malzeme doğrultusunda inşa edilen binalar gibi, ilmi disiplin alanları da genellikle “kurucu babalar” olarak isimlendirilen önderlerin/mimarların fikirleri doğrultusunda ortaya çıkar ve gelişir. Hiç şüphe yok ki Sabri Ülgener de, din sosyolojisi disiplini için bu önderlerdendir. Sosyolojinin, özelde ise din sosyolojisinin uğraş alanlarından birisi olan ekonomi-din ilişkisine yönelik çalışmaları ile alanın temellerini oluşturması bakımından Ülgener’in 1981 yılında literatüre kazandırdığı *Zihniyet ve Din* isimli eseri çok önemlidir. Ekonomi-din ilişkisini inceleyen düşünürlerin Batı’da nasıl Weber ve Sombart’ı dikkate alması gerekiyorsa, Türkiye’de de Ülgener ismini bilmeleri gerekir. Bu yaklaşımdan yola çıkarak, ilk olarak Ülgener’in *Zihniyet ve Din* isimli kitabı değerlendirilecek, sonrasında Ülgener üzerine yapılan çalışmalara yer verilecektir.

Zihniyet ve Din, Ülgener’in iktisat ahlakı ve zihniyeti üzerine ortaya koyduğu iki kitaptan sonuncusudur.¹ Ülgener ilk çalışmasında zihniyet olarak isimlendirilen olgunun genel bir resmini çizmiş, ikincisinde ise resmi çizilen zihniyet yapısının dini-manevi köklerine inmeye çalışmıştır.² Zihniyet kavramını, toplum içindeki bireyin dünyaya, çevreye, olaylara, eşyalara vb. yapılarla bakış açısı şeklinde tanımlayan Ülgener zihniyet araştırmalarında Weber’in kapitalizmin oluşumuna dair yaptığı incelemeye benzer bir araştırmayı Osmanlı toplum yapısında kapitalizmin niçin gelişmediğini açıklamak üzere kaleme almaktadır.³ Sonuç olarak ise kapitalizmin, daha yumuşak bir ifade ile meslek ahlakının Osmanlı’da ortaya çıkmayışının nedenini, dünyadan el etek çekerek az ile yetinmeyi öğütleyen, Batı’ni tasavvufi anlayışa bağlamaktadır.⁴

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Yüksek Lisans Öğrencisi

1 Birincisi, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası isimli eseridir.

2 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

3 Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 28.

4 Ülgener, *Zihniyet ve Din*.

Ülgener'e göre Batnilik, içe kapanma ve donuklaşma yoluyla iktisadi çöküş zemin hazırlayan esas faktördür. Öyle ki Batıni hareketin etkisiyle yazarın 'ortaçağlaşma'⁵ olarak isimlendirdiği süreç yaşanmış, böylece Batı'da gerçekleşen ekonomik gelişme Osmanlı toplumunda sağlanamamıştır. Ortaçağın bir kavram olarak doğru konumlandırılması, Ülgener'in tezinin anlaşılması için oldukça önemlidir. Ortaçağ ahlakı, durgun-atıl, gelişmeye kapalı bir hayat anlayışını çağırıştırır. Bu anlayış gereği kendini ve yakınlarını geçindirecek maldan fazlasını kazanmak, lüzumsuz ve zararlı kabul edilir.

Weberyen ekolü takiben Ülgener söz konusu çalışmayı, Weber'in eksik bıraktığı yerleri tamamlamak ve bu boşluğu doldurmak için gerçekleştirmiştir. Ülgener'e göre 'İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellediği' şeklinde bir sonuca ulaşan Weber'in çalışmalarında, İslam özellikle de tasavvufun iktisat ahlakı geniş yer bulmamış, isabetli tespitlerle birlikte acele ve tek yanlı hükümler araştırmanın değerine gölge düşürmüştür.⁶ Bu sebeple Ülgener, bir yandan Weber'in sosyolojisindeki eksikleri, metodolojik tutarsızlıkları, yanlış ve önyargılı değerlendirmeleri eleştirir; diğer yandan ise onun yöntemine ana hatlarıyla sadık kalarak, Osmanlı iktisat zihniyetinin oluşumunu ortaya koymaya çalışır. Ülgener söz konusu araştırmasında, Müslüman toplumlarda ekonomik kalkınmaya engel olan anlayışı yeri geldiğinde ciddi şekilde eleştirmekten geri durmamıştır. Ne var ki çalışmada, ortaçağlaşmaya sebep olan zihniyet yapısının karşısına koyduğu 'modern ekonomi ahlakı'nı yeterince eleştirdiğini söylemek mümkün değildir. Yazar son sayfalarda çok kısa bir kapitalizm eleştirisi sunmakta, denge kelimesiyle ifade edilebilecek bir yaklaşımla⁷ konuyu kapatmaktadır. Bu yönüyle çalışma okuyucuya, kapitalizmin diğer bir ifade ile modern ekonomi ahlakının kritik edilmesi konusunda kendisinden beklenileni sunmamaktadır. Söz konusu eksiklik, kitabın en zayıf taraflarından biridir. Ayrıca çalışmanın, ekonomik kalkınma ya da rasyonel bir iktisat ahlakının nasıl üretileceğine dair ipuçları barındırmadığı, daha çok betimleyici bir yaklaşım benimsediğini de söylemek gerekir.

Diğer yandan, bu kitabıyla birlikte Ülgener, uzun yıllardır üzerinde incelemeler yaptığı 'Osmanlı çözülme devri iktisat anlayışı' meselesini teorik bir zemine oturtmuştur. Ülgener, *Zihniyet ve Din* başta olmak üzere, yapmış olduğu tüm çalışmalarda, Türk sosyal bilimler geleneğinde 'anlamacı yöntem'i kullanan ilk isimdir. Bu yönüyle de 'Türk Webercisi' olarak anılmayı fazlasıyla hak etmiştir. Anlayıcı metodu kullanmasıyla birlikte, Çağdaş Türk düşünce tarihinde Le Play-Prens Sabahaddin, Durkheim-Gökalp gibi en tanınmış ikililer arasına Weber-Ülgener ikilisi olarak eklenmiştir. Bu noktada, Erol Güngör'ün ifadesiyle "memleketimizde iki elin parmakları kadar az sayıdaki ilim adamlarından biri"⁸ olan Ülgener, Türk sosyolojisine gerek saha gerek-

5 Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 130.

6 Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 16.

7 Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 151.

8 Ahmet Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 189.

se metodoloji yönünden önemli katkıları olmuştur. Söz konusu katkıların başında, Alman sosyal bilimler geleneğinin Türk sosyal bilimler geleneğine aktarılması gelir. Burada 'temsilcilik' ya da 'acentacılık'tan çok, çalışma yönteminin ve bu yöntem sonucu ortaya çıkan fikriyatın daha da ileri bir boyuta taşınması söz konusudur. Ülgener, *Zihniyet ve Din* eseri başta olmak üzere çalışmalarıyla hem özgün bir alana yönelmiş hem de hakim olan Gökalp-Durkheim çizgisinin pozitivist/açıklayıcı anlayışına karşı, Weberian yani antipozitivist/anlayıcı yaklaşımı Türk sosyolojisine aktarmıştır. Ülgener'in genelde sosyoloji, özeldense din sosyolojisi alanlarına yapmış olduğu önemli katkılardan bir diğeri de *zihniyet, ortaçağlaşma, çözülme devri* gibi kavramları ideal tipler olarak kullanmasıdır. Özellikle zihniyet meselesini, Türk sosyal bilimler geleneğine dâhil eden, zihniyetin tanımını yapan, kapsamı, sınırları, göstergeleri ile onu etkileyen faktörleri ortaya çıkartan ve zihniyetin din-ekonomi ile olan ilişkisi gibi meseleleri irdeleyen ilklerden birisidir. Ülgener, zihniyet yönünden incelediği dönemin, edebi ve tasavvufi eserleri başta olmak üzere, fütüvvetnameler, tarihi vesikalar gibi kültür muhtevasında önemli yeri olan çizgileri bir araya getirip döneminin zihniyet yapısını kapsamlı bir şekilde ortaya koymakta, incelemesini gerçekleştirirken Türk sosyal bilim geleneğinin de alışık olmadığı bir yolu takip etmektedir.

Ülgener'in çalışması ve Türk sosyal bilimler geleneğine olan katkısına kısaca değindikten sonra düşünürün üzerine yapılan araştırmalardan bahsetmek eksiklerin tespitine varmak için faydalı olacaktır. Ülgener hakkında farklı alanlarda toplamda on tez yapılmış, iki tane de yapılmaktadır. Bitmiş olan tezlerden ikisi doktora geriye kalanlar ise yüksek lisans tezidir. Tezlerin yanı sıra akademiden bağımsız olarak gerçekleştirilen farklı çalışmalar da vardır. Düşünürün üzerine yapılan çalışmalardan beşi sosyoloji alanında gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalışmalardan sadece biri doktora geriye kalanlar ise yüksek lisans tezidir. Bunlardan birincisi Kestane tarafından *Bir Fenomen Olarak Zihniyet (Zihniyet Çözümlemesi Açısından Ülgener Yaklaşımı)*⁹ başlığı altında yayınlanmıştır. Kestane, zihniyet meselesine bir olgu olarak yoğunlaşmakta ve örnek mesele olarak zihniyeti Ülgener zaviyesinden etrafıca açıklamaktadır. Bu çalışmadan bir yıl sonra Özkiraz tarafından hazırlanan ve *Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi*¹⁰ başlığını taşıyan inceleme de Ülgener üzerine gerçekleştirilen ilk doktora tezi olarak zihniyet meselesini konu almaktadır.

Sosyoloji alanında gerçekleştirilen üçüncü tez ise, Kündeyi tarafından *Ülgener'de Din ve Kapitalizm*¹¹ başlığı altında gerçekleştirilen çalışmadır. Kündeyi'nin üzerine yoğunlaştığı konu Ülgener düşüncesinde din ve kapi-

9 Doğan Kestane, *Bir Fenomen Olarak Zihniyet (Zihniyet Çözümlemesi Açısından Ülgener Yaklaşımı)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.

10 Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*. Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

11 Zehra Kündeyi, *Ülgener'de Din ve Kapitalizm*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2009.

talizm arasındaki ilişkinin açığa çıkartılmasıdır.¹² Ülgener'e yönelik kaleme alınan bir başka çalışma ise, Yadigaroglu'nun *Sabri F. Ülgener Düşüncesinde Aydın Kavramı*¹³ başlığını taşıyan çalışmasıdır. Araştırma Ülgener'e göre aydın meselesi üzerine yoğunlaşır. Sosyoloji alanında Ülgener'e yönelik gerçekleştirilen beşinci çalışma ise İlhan tarafından *Max Weber Ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi*¹⁴ başlığı altında gerçekleştirilen incelemedir. İncelemede iktisadi zihniyet bağlamında Weber ve Ülgener'in zihniyete dayalı tespitlerinin analizleri ele alınmıştır.

Ülgener üzerine gerçekleştirilen sosyoloji tezlerine değindikten sonra din sosyolojisi alanında yapılan çalışmalara da değinmek yerinde olacaktır. Din sosyolojisi alanında ilk çalışma Yavuz tarafından Ülgener'e Göre 'Din-İktisat Ahlakı' İlişkisi¹⁵ başlığını taşıyan yüksek lisans tezidir. Çalışmanın yoğunlaştığı mesele, Ülgener'in din-iktisat arasındaki var kabul ettiği ilişkinin niteliğinin açığa çıkartılmasıdır. Söz konusu çalışma din sosyolojisi dalında yapılmış ilk ve tek çalışmadır. Bununla birlikte din sosyolojisi alanında İdriz Enes tarafından, *Din-İktisat İlişkisi (Max Weber ve Sabri F. Ülgener Örneği)* başlığını taşıyan doktora çalışması devam etmektedir.¹⁶ Ülgener üzerine sosyoloji ve din sosyolojisi alanında yapılan tezlerin yanında İktisat ve İslam Felsefesi gibi farklı alanlarda da çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Ortaköy tarafından İktisat fakültesinde gerçekleştirilen ve *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*¹⁷ başlığını taşıyan çalışma, Ülgener üzerine yapılan ikinci doktora tezidir. Ortaköy tezinde, Ülgener ile Weber'in, zihniyete yönelik kaleme aldığı eserleri iktisadi zihniyet bağlamında, karşılaştırmalı şekilde analiz etmeye çalışmıştır. İktisat alanında bir diğer tez çalışması ise, Avcı tarafından İslam Toplumlarının Ekonomik Gelişmesinde M. Weber ve S. Ülgener'in Görüşlerinin Karşılaştırılması¹⁸ başlığı altında gerçekleştirmiştir. Avcı bu çalışmasında, Weber ve Ülgener'in İslam toplumlarının ekonomik gelişmesine yönelik fikirlerini karşılaştırmıştır. İktisat alanında söz konusu iki çalışmanın yanında Babayiğit tarafından 2017 yılında başlanılan ve *Sabri*

12 Kündeyi'nin çalışmasıyla, Ülgener hakkında yapılan bir önceki sosyoloji çalışma arasında tam olarak on yıllık bir süre vardır. Bu süre zarfında Ülgener üzerine sadece 2002'de din sosyoloji alanında bir tez çalışması yapılmış onun haricinde hiçbir akademik çalışması gerçekleştirilmemiştir. Ülgener'e yönelik 1998 yılında başlayan akademik ilgi bu dönemde neredeyse kesilmiş, 2009 sonrası ise Ülgener üzerine çalışmalar yeniden yoğunlaşmaya başlanmıştır.

13 Hüseyin Yadigaroglu, *Sabri F. Ülgener Düşüncesi'nde Aydın Kavramı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

14 Harun İlhan, *Max Weber Ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

15 Sefer Yavuz, *Ülgener'e Göre Din-İktisat Ahlakı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

16 Çalışma Uludağ İlahiyat Fakültesinde yapılmaktadır. Maalesef çalışmanın ne zaman başladığına dair bilgi edinemedik.

17 Selman Ortaköy, *Sabri Ülgener ve Max Weber'de İktisadi Zihniyet*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

18 Yasin Avcı, *İslam Toplumlarının Ekonomik Gelişmesinde M. Weber ve Sabri Ülgenerin Görüşlerinin Karşılaştırılması*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.

Ülgener ve Schumpeter'in Ekonomik Krizlere Bakış Açısı¹⁹ başlığını taşıyan yüksek lisans çalışması da devam etmektedir. Ülgener üzerine Deniz tarafından gerçekleştirilen Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefi Anlayışı²⁰ ve Şahin tarafından hazırlanan Sabri Fehmi Ülgener'in Ekonomi Politik Anlayışı ve Türk Düşüncesine Katkıları²¹ isimli yüksek lisans tezleri de İslam Felsefesi alanında gerçekleştirilmiştir. Her iki çalışmanın da ağırlık noktası Ülgener'in iktisadi yönü olmakla birlikte, Deniz daha çok düşünürün iktisadi-felsefi anlayışına yoğunlaşırken, Şahin ekonomi politik üzerine eğilmektedir. Ülgener'i anlamaya yönelik gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmekte olan tez çalışmaları şimdilik bunlardır. Bu çalışmaların haricinde akademiden bağımsız olarak yayınlanan dört farklı kitap vardır. Bunlardan ikisi Ahmet Sayar²² tarafından yazılan Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener²³ ismini taşıyan biyografi tarzında bir kitap ve Ülgener Yazıları²⁴ başlığını taşıyan derleme eserdir. Orhan Çakmak'ın kaleme aldığı, 2003 yılında Alternatif yayınları tarafından basılan diğer eser ise Sabri Ülgener²⁵ ismiyle yayınlanmıştır. Bu üç kitapla birlikte Sabri Ülgener üzerine Sabri Fehmi Ülgener, Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız²⁶ ismini taşıyan edisyon çalışma hazırlanmıştır. Bu eser Kültür Bakanlığı yayınları arasında, Murat Yılmaz'ın editörlüğünde 2007 yılında çıkmıştır. Kitapta Ülgener'i farklı açılardan okuyan çalışmalar yer almaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere söz konusu çalışmalar içerisinde din sosyolojisi dalında gerçekleştirilen sadece bir çalışma vardır; ikincisi ise yapılmaktadır. Weberyen ekolü Türkiye'ye taşıyan, Türk Webercisi olarak kabul gören ve ekonomi-din-zihniyet başta olmak üzere, din sosyolojisi açısından önemli meselelere yoğunlaşan Ülgener hakkında, din sosyolojisi alanında sadece bir yüksek lisans çalışmasının yapılmış olması, Ülgener'in hak ettiği ilgiyi görmediğini gözler önüne sermektedir. Halbuki düşünürün bizlere bıraktığı mirastan gerçekten faydalanmak için eserlerinin din sosyolojisi disiplini içinde yeniden okunması ve kavramlarının ideal tipler olarak bugünü anlamak üzere ivedilikle kullanılması gerekmektedir.

19 Maalesef Babayiğit'in tezi hakkında da gerekli bilgilere ulaşamadık.

20 Ergün Deniz, *Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefi Anlayışı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

21 Lütfü Şahin, *Sabri Fehmi Ülgener'in Politik Anlayışı ve Türk Düşüncesine Katkıları*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

22 Ülgener'in öğrencisi, kitap ve makaleleriyle Ülgener üzerine en fazla çalışan isim olarak kabul edebiliriz.

23 Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*.

24 Ahmet Sayar, *Ülgener Yazıları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

25 Orhan Çakmak, *Sabri Ülgener*, Alternatif Yayınları, Ankara 2003.

26 Murat Yılmaz, *Sabri Fehmi Ülgener, Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007.